

**Sonja Veselinović\***  
Univerzitet u Novom Sadu  
Filozofski fakultet

UDC: 821.163.41.09-4 Iveković R.  
821.163.41.09-4 Bogdanović B.  
DOI:10.19090/gff.v50i2.2592  
[orcid.org/0000-0001-6877-5222](https://orcid.org/0000-0001-6877-5222)  
Originalni naučni rad

## **PREPISKA *EEJI* RADE IVEKOVIĆ I BOGDANA BOGDANOVIĆA: SUBVERZIVNI POTENCIJAL HIBRIDNOG, POLIPERSPEKTIVNOG TEKSTA**

Predmet analize rada jeste knjiga prepiske *Eeji: epistolarni eseji*, koju su 1986. godine objavili filozofkinja i spisateljica Rada Iveković i arhitekta, urbanista i književnik Bogdan Bogdanović, kao rubni tekst jugoslovenske književnosti koji omogućava narativno-stilske iskorake u funkciji problematizovanja ključnih pitanja u književnom polju. Predočićemo kako knjiga priziva i podriva epistolarni diskurs, tragajući za otvorenim tekstom sa više perspektiva, u kojem je decentralizovan narativni autoritet a naglašen proces čitanja i uloga čitaoca. Brojni metatekstualni i intertekstualni elementi u središte pažnje postavljaju upravo funkcionisanje teksta, počev od pitanja autorske intencije, čitalačkog odgovora i uživanja u tekstu, pa do instrumentalizacije književnosti.

*Ključne reči:* epistolarnost, diskurs, čitalac, autorska intencija, otvoreni tekst, književno polje, jugoslovenska književnost, metatekstualnost.

Vaša pisma, moja pisma, javljaju se tada kao čist višak, kao nešto božanski Nepotrebno i Bezrazložno. Zaludno, rekli biste Vi. Pišite mi ta suvišna, neopravdana, prekomerna pisma.  
(Iveković, Bogdanović, 1986: 173)

U jugoslovenskoj prozi osamdesetih godina prošlog veka uočavaju se mnogi žanrovski i narativni eksperimenti, kao i tematski proboji, na primer u delima autorki ili ostvarenjima koja kritički pristupaju temeljnim društvenim narativima. Ipak, kroz menjajuću društveno-političku paradigmu, mnogi su i iskoristili poetičke inovacije kako bi plasirali određene ideološke programe i vrednosti, u čemu se, pored kroz istoriju često instrumentalizovane poezije, roman pokazao kao naročito zgodno oruđe. Upravo iz tog ugla opiranja normativnom – počev od žanra – čini

---

\* sonja.veselinovic@ff.uns.ac.rs

nam se prikladno pristupiti knjizi koja stoji osamljeno na sporednom koloseku jugoslovenske književne istorije. Kada je 1986. godine beogradska Prosveta štampala knjigu *Eeji: epistolarni eseji*, njeno dvoje autora, Rada Iveković (1945) i Bogdan Bogdanović (1922–2010), bili su već etablirani naučnici i zauzimali određene pozicije u kulturnom polju. Arhitekta, profesor, urbanista i književnik Bogdanović u vreme objavljivanja knjige bio je i gradonačelnik Beograda, ali je do tada, isto tako, više puta došao u sukob sa kulturnim i naučno-obrazovnim establišmentom. Uzmimo za primer njegovu smenu sa mesta dekana Arhitektonskog fakulteta 1973. kao posledice uspostavljanja alternativnog programa Nove škole arhitekture, kao i njegov raskid sa Srpskom akademijom nauka i umetnosti 1981. godine (Đilas, 2015: 50-65). Od 1976. godine, Bogdanović je delovao u okviru Seoske škole za filozofiju arhitekture u selu Mali Popović, gde i nastaju mnoga pisma iz knjige *Eeji*. Rada Iveković, hrvatska filozofkinja, indološkinja i spisateljica, u ovom periodu predavala je na zagrebačkom Filozofskom fakultetu. Ona je afirmisana kroz studije iz oblasti indologije (*Rana buddhistička misao* 1977; *Indijska i iranska etika* (sa Č. Veljačićem) 1980; *Druga Indija* 1982), ali i kroz feministički angažman (ur. br. 8-9. časopisa *Marksizam u svetu* iz 1981: „Studije o ženi i ženski pokret”).

Nukleus prepiske dvoje autora objavljen je 1985. godine u okviru edicije Tabak, koju je sredinom 1980-ih pokrenuo Miodrag Dramićanin, vlasnik knjižare Bata koja se nalazila u predvorju Jugoslovenskog dramskog pozorišta. Svaka knjižica objavljena u ediciji imala je šesnaest strana – jedan tabak – pa tako i izdanje *De gušteribus* B. Bogdanovića i R. Iveković. Ovaj tekst sačinjavaju dva pisma koja se zasnivaju na ludičkom razvijanju polazne postavke. Bogdanovićevo pismo donosi igru rečima iz rečnika, a pismo R. Iveković parodira esejistički diskurs. *De gušteribus* će činiti osmo poglavlje *Eeja* i imati drugačiji semantički potencijal u okviru šire celine. Svakako, može se sagledati kao provokativan *teaser* za knjigu, odnosno manifestni tekst u duhu aktuelnog postmodernizma. Knjiga *Eeji* u čitavom nizu aspekata predstavlja narativ koji oponira uspostavljanju celovitog značenja i zaokruženosti. Odabirom forme, autori posežu za oblikom izražavanja koji se opire kraju, zaključivanju i centralizovanju narativnog autoriteta. Iako ovo nije epistolarni roman, svedena naracija jeste prisutna, i ona priziva mogućnosti koje otvara ova forma u 18. veku, a u kontekstu duha istraživanja, fascinacije procesom razumevanja i preispitivanja nasleđenih struktura. „U suprotnosti sa zatvorenim romanom devetnaestog veka, otvorenost epistolarne forme mogla bi da ukazuje na interesovanje za sam proces stvaranja značenja i želju da se preispita moralni i politički status quo“ (MacArthur, 1990: 18). S aspekta naučne provenijencije naših autora takođe je indikativno da navedena preokupacija načinom stvaranja značenja

korespondira sa „pluralističkim, fragmentarnim tekstualnim oblicima, kao što su enciklopedije, dijalozi i pisma“ (MacArthur, 1990: 20), ključni za epohu prosvetećenosti.

Žanrovsko određenje epistolarni eseji upućuje na ograničenu, ličnu tačku gledišta i otvorenu, fragmentarnu strukturu. Poigravanje figurom autora, njegovim autoritetom, rodom i telesnošću, kao i pitanjem „samoispisivanja“, ali i odricanja od stvaralačke intencije, sve su to teme koje se uvode već u tri predgovora knjizi. Status knjige koju pišu dvoje autora takođe je predmet autoironične manipulacije tokom razvoja prepiske, jer se tema pisanja zajedničke knjige – prvo kao šala – javlja tek u drugoj polovini prepiske. Na početku *Eeja* imamo tri paratekstualna momenta, mada je i čitava knjiga izgrađena na semantičkoj igri teksta i parateksta. To su „Predgovor“, „Umesto predgovora drugom izdanju“ i „Umesto predgovora trećem izdanju“. „Predgovor“ ukazuje da naslov knjige potiče od doziva „eej!“, te predočava težnju širenja granica jezika kroz „dvopisivanje“. „Pisati i čitati pisma znači seliti se iz ličnosti u ličnost i samim tim, kao u kakvoj igri, dozivati se iz neočekivanih prikrajaka, neobično preodeven“ (Iveković, Bogdanović, 1986: 7). Na samom početku, ono što se u epistolarnoj formi može videti kao najpouzdanije u narativnom smislu, pripovedačka instanca u prvom licu i poznat adresat-čitalac, propituje se s aspekta iluzije ispovedanja, izražavanja sopstva, sprovođenja namere.

Autori ove knjige mišljenja su da ishitrene moralizacije, žestoko usprotivljene mnoštvenosti muškarca i žene (dakle mnoštvenosti-mnoštvenosti), jesu ne samo pogrešne, već i vrlo nepraktične. Jer, biti uvek neko drugi, makar od pisma do pisma, teorijska je šansa da se, jednom u životu, ma i u magnovenju, „nabode“ onaj pravi! Sapisatelji i sapisateljke proteklih vekova, a naročito, čini se, među galantnim duhovima XVIII veka, umeli su da cene virtuelnu moralnost dopisivanja (pa, donekle, i dvopisivanja), i koristili su prednosti samoispisivanja, čak i kad se nisu dovoljno poznavali – baš kao što se ne poznaju ni pisci EEJA. (Iveković, Bogdanović, 1986: 7)

Drugi predgovor problematizuje aktuelno stanje eseja u književnom polju, potencirajući ne onu ideju koja je posthumno secirana, već onu *koja je umakla*. Citirajući Liotara i Dagleasa Hofštatera, Rada Iveković postavlja pitanja izrecivosti i dostatnosti jezika, te predočava probleme artikulacije kao odsustvo zaokruženosti komunikacije, što je još jedna referenca na isprekidanost i eliptičnost korespondencije. „Ali šta da radimo mi jadnici (mi, nous-autres, ne mislim samo na Vas i mene) koji se svakodnevno hrvemo sa riječima kricima jaucima-baucima i beznadno pokušavamo napisati onu poslednju, zaključnu, rastvarajuću, samoukidajuću i ujedno samoispunjavajuću, savršenu, a nemoguću riječ?“

(Iveković, Bogdanović, 1986: 9). Treći „predgovor“ nudi poetički ključ u rečima B. Bogdanovića da je „u svakom poslu do-pisivanja“ najpouzdanija čuvena tehnika iz prošlog stolaća *cadavre exquis*. *Cadavre exquis* je nadrealistička tehnika zajedničkog pisanja (nastala oko 1925) u kojoj svaki autor dopisuje ili doctava svoj deo zajedničkoj kompoziciji. Izvorno nadrealističko odricanje od autorske intencije, asocijativnost, igre rečima, slučajnost, besmislica, sve su to postupci koje autorka i autor prisvajaju, da bi se oni potom tokom prepiske sve više ispoljavali. Pred njen kraj, kada se dogovaraju o knjizi koju će zajedno napisati – knjizi koju zapravo čitamo – i Rada Iveković spominje *cadavre exquis*, „proverenu cik-cak metodu bez mane i greške, koja uspijeva samo neozbiljnima i besprincipijelnima, čakštaviše besprizornim tipovima kao što smo mi“ (Iveković, Bogdanović, 1986: 144).

Autori *Eeja* knjigu organizuju u konceptualne celine, tako da se hronologija odražava više u manifestnom usaglašavanju jezičkih i narativnih strategija dvoje autora, nego u praćenju neke vanjezičke stvarnosti. Oni takođe jasno smeštaju svoju knjigu u epistolarnu tradiciju, aludirajući na konvencije epistolarnog diskursa i parodirajući ih. Osnovni orijentiri u tom smislu jesu roman *Opasne veze* (1782) Šoderloa de Lakloa i *Portugalska pisma* (1669). *Opasne veze* ne pominju se eksplicitno, već kroz obraćanja poput „vrlopoštovana markizo“, „draga markizo“, „gospodo markizo“ ili „gospodin vikont“. *Portugalska pisma*, kao tekst koji je presudno uticao na fikciju sedamnaestog i ranog osamnaestog veka, sentimentalni i epistolarni roman, pozajmljuju naslov petom odeljku *Eeja*. Pitanje autorstva i autentičnosti ove skupine pisama – da li je pisma zaista pisala zaljubljena portugalska opatica Marijana Alkoforado ili predstavljaju fikciju G.-Ž. de la Vernja, grofa de Gijerag – u potpunosti se uklapaju u srodnu problematiku *Eeja* i zbog toga su važan žanrovski marker. Rada Iveković upućuje na postojeći prevod *Portugalskih pisama* i priseća se da ga je u nekom svom feminističkom tekstu koristila, dok se ova tema (naizgled) spontano uklapa s Bogdanovićevim razmatranjem knjige koju piše ili *koja se piše* već dvadeset godina, „knjige bez knjige“ *Krug na četiri čoška*. U ovom odeljku Bogdanović se Radi Iveković obraća sa „Draga Rado Alkoforado“, a ona se potpisuje „Za Vas – Soror Mariana Radaparada“ i, s druge strane, razmatra njegovo ime i udvojenost u imenu i prezimenu.

Ime je lično (pripada lično onome ko ga nosi i lično onome ko-ga-njega-voli), a prezime je javno, takoreći službeno. Ime je ljubav, a prezime je Država. Ime je dezorijentirana molekula, takoreći slobodno plutajuća amebica, a prezime je institucija. Ime, to ste Vi, a prezime, to je porodica. Naravno, i ime je porijeklom Porodica, Država, Ime-oca (kod Vas i na više načina). Ali, ime ste (pod)nosili 20, 30, 60 godina i time ga obilježili, sažvakali, zaslužili (kao i ono Vas), preuzeli, i preuzeli za njega odgovornost. (I ta najčešće dosadi. Zato Vi tako rado mijenjate

imena, zar ne, i meni ih mijenjate, na čemu Vam hvala: ja bih promijenila ne samo ime i prezime, već i sve rezervne dijelove.) (Iveković, Bogdanović, 1986: 88–89)

Šaljiva obraćanja, nadevanje imena, koje dolazi sa Bogdanovićeve strane, pa Rada Iveković preuzima i pravi nove konstrukcije,<sup>1</sup> karakteriše čitavu prepisku, sve do karakterističnog „udvajanja“ autora u odeljku „Digrafija ili dijagrafija“, kada se glasovi stapaju i Rada obraća Radi, a Bogdan Bogdanu. Time se posebno naglašavaju aspekti epistolarnog žanra kao što je partikularnost *ja-ti* odnosa, budući da je epistolarni jezik „obojen ne jednom već dvema ličnostima i specifičnim odnosom koji postoji među njima“ (Altman, 1982: 118), kao što Dž. G. Altman navodi u svojoj uticajnoj studiji o epistolarnosti. „*Ja* epistolarnog diskursa uvek se postavlja naspram drugog; njegov lokus, njegovo obraćanje uvek je u relaciji sa njegovim adresatom. Pisati pismo znači mapirati svoje koordinate – vremenske, prostorne, emotivne, intelektualne“ (Altman, 1982: 119).<sup>2</sup> U prepisci se jasno može videti kako se ovi glasovi usklađuju i napuštaju dominantne sfere svog pisanja da bi se prepustili zajedničkom diskursu i temama. Na početku se tako ocrtava jedan naučno-akademski okvir vezan za indološka istraživanja Rade Iveković i Bogdanovićeve ideje na planu arhitekture, ali i čitav niz imena aktuelnih u teorijskoj misli, književnosti i umetnosti poput Deride, Deleza, Gatarija, Kalvina, Panofskog, Handkea, Godara, Vitgenštajna, Ruždija, kao i domaćih kulturnih figura.

Paralelno sa usklađivanjem glasova dvoje autora, konstruiše se i dekonstruiše još jedna konvencija epistolarnog diskursa, a to je poverenje i poverljivost – zadobijanje i gubljenje poverenja u adresata. Rada Iveković i Bogdan Bogdanović od početka se poigravaju ovom temom, iako njihova prepiska zaobilazi privatnost i zadržava se na planu prijateljske intimnosti i intelektualne saradnje. Zbog toga je uspostavljanje poverenja tesno vezano uz uspešno ili adekvatno tumačenje napisanog. Ako epistolarna forma predočava umeće pomnog čitanja i dekodiranja (setimo se markize de Mertej i vikonta de Valmona), ona je jedinstvena po tome što čitaocu daje jednak značaj kao i piscu. „Ponovno čitanje vlastitog pisma iziskuje promenu perspektive – iz pisca u čitaoca – a potom i distancu koja može dovesti do samospoznaje“ (Altman, 1982: 92). U *Eejima* se sporadično demonstriraju različite čitalačke strategije, kao i pozicije nepouzdanog pripovedača. Međutim, prepiska se jednom osobinom ipak udaljava od epistolarne norme: pisma

<sup>1</sup> Zanimljivo je da R. Iveković ovaj postupak priziva i u svojoj knjizi *Sporost-oporost*, na kraju odeljka „Mit i broj“ kada piše: „Broja mi, kako bi rekao Brojdan Brojdanović“. (Iveković, 1988: 17)

<sup>2</sup> Na primer, pisma R. Iveković su sasvim drugačija u prepisci sa B. Jovanović, M. Krese i R. Lazić u knjizi: *Vjetar ide na jug i obrće se na sjever* (up. Veselinović, 2023).

nisu datirana, ona se vremenski uslovno lociraju prema godinama kada su objavljene Bogdanovićeve knjige o kojima se govori u pismima, i prema retkim osvrtima na vremenske prilike, odnosno godišnja doba. Zbog toga je otvorenost knjige i njenog svedenog narativa još naglašenija. U pismu IX, u odeljku „Ulula philosophica“, Bogdanović navodi delove pisama Rade Iveković, pisama koja nisu uključena u ovu knjigu – autentičnih pisama? – i komentariše ih. Smenjuju se i sučeljavaju autorski glasovi i perspektiva čitaoca, a Bogdanović, koji je u tom trenutku odsečen od sveta i bez telefonske linije u selu Mali Popović zbog snega, pokušava da premosti nemogućnost dijaloga u sadašnjosti inherentnu prepisci, odnosno vremenski hijatus.

U odlomcima pisama govori se o trenutku njihovog upoznavanja, ali i o pomenutom mapiranju sopstva u odnosu na drugog i svet. U navodima, Rada Iveković, koja se i inače javlja sa različitih mesta širom sveta, piše o želji za zaustavljanjem, da je zaborave, da je bez telefona, rokova, dok se zavejani Bogdanović nalazi baš u takvoj prilici. Pismo i stvarnost koincidiraju i stvaraju poklapanje koje temporalnost prepiske inače ne dozvoljava. „Sasvim paradoksalno, ovih dana ja i jesam prvi put odistinski sa vama! I to baš kad ste stali da mi izlazite iz vidovidnog sećanja – kad sam počeo da gubim odjednom i vaš lik i vaš glas“ (Iveković, Bogdanović, 1986: 36–37). Otuda se razvija diskusija – zasnovana na komentaranju delova pisama čija celina nam nije dostupna – o kodovima i komunikaciji. Na razmišljanje autorke o tome kako se ispostavilo da razna živa bića ne dele iste genetske kodove, „opštu gramatiku“, „zajedničku sintaksu“, pa se ćelije tih organizama ne razumeju međusobno, Bogdanović razlaže tu figuru čitanja sveta:

Ali, hoće li biti ikakva drama ako se svako živinče (pa i dvonošče u Borovocipelama ili Adidas-patikama) počne osećati baš u samom središtu svog sebi-jedino-čitljivog sveta? I vi, gospodo-kosmo-marginalna Imanuela, i vi kad pišete svoje knjige, i čitate ih istovremeno, vi, dok ih pišete – niste li i vi uvek, baš u samom središtu knjige. SREDINA KNJIGE – ne, nemojte poricati, vaša je reč, i ostaje i nadalje kao vrlo važna odredba u našem daljem dopisivanju. (Isto: 40)

Postmodernistička figura čitaoca, tumača, dekodera, ovde se dovodi u vezu sa granicama teksta i tumačenja, da bi se knjigom koja se ispisuje i sklapa problematizovali početak, sredina i kraj teksta (pismo i zbirka pisama), kao i stabilno značenje. Kao što u epistolarnom romanu čitalac često uočava kako se korespondenti pogrešno razumevaju i iz toga proizlaze elementi zapleta, tako smo u ovoj prepisci izloženi nizu čitalačkih odraza i prelamanja značenja. Bogdanović napominje da ne zna kako će „madame primiti, i u kojoj meri prihvatiti moje čitanje njenog gospodstva“ (Iveković, Bogdanović, 1986: 47). U odlomcima iz navodnog pisma Rade Iveković piše kako je ona njemu izgovor za njegove fantazije, ali da je

primetila da ga razmena ne zanima i da se on silno zanima onime što sam o njoj zamišlja, te da mu je ona, kao i drugi, pretekst. A onda se izrazi zaoštravaju, iako je ton i dalje šaljiv: „Ja Vas zbog toga moram grditi, jer biste me inače zadavili, tj. moram da se borim za svoj glas, ako ne želim (a ne želim) da dozvolim Vašem nasilju da se na meni usavršava“ (Iveković, Bogdanović, 1986: 48). Ovo su pasusi u kojima je meta-epistolarnost, inače prisutna u celoj knjizi, posebno istaknuta. Fantazija o kojoj se govori, upućuje na ono što Rebeka Šu, u analogiji sa estetskom iluzijom, naziva epistolarnom iluzijom, praveći vezu između uticaja književnosti na čitaoce i mentalnih odgovora korespondenta unutar teksta, odnosno stanja „zanesenosti pismima“ (Schuh, 2018: 77). Bogdanović, sa svoje strane, objašnjava ovaj odnos: „Prividno ili ne, vi ste moja publika, ali ne 'publika-publika' u množini, već u cičoj jednini (baš kao u 'cičem mraku'), jedna jedina gospođa Publika, pa i Re-publika, moja država, moj zavičaj, moje mesto pod suncem“ (Iveković, Bogdanović, 1986: 48–49). Na drugom mestu, u odeljku „Portugalska pisma“, Rada Iveković tematizuje aktivnu ulogu čitaoca i umnožavanje značenja i intencija, polazeći od konstatacije da se „pisma i meta-pisma miješaju“ (Isto: 92). Koristeći se izrazom koji Žil Delez u nekom intervjuu upotrebljava za Feliksa Gatarija, ona napominje da su njih dvoje jedno drugom *intercesseur*, pozitivni podstrekač ili rezonator. Ili pak prateći Deridinu tvrdnju da je uvek radio na spoljni podsticaj i po narudžbi, kaže kako jedno drugom izigravaju naručioce.

Kome je namijenjen neki tekst, to ne može a da ne utječe na njegov sadržaj. (...) Ne samo tačka iz koje govorimo (no, i ona, kao veoma važna: ali ona stoji u nekom odnosu, nužno), nego pravac u kojem govorimo: ko s kim, ko koga, odakle, s koje strane, *kako*. Kako, to je pitanje stila, pitanje sluha, načina, tona, koji postaju ključni: oni nisu izvanjski činilac bez obzira odakle (izvana) dolazi poticaj, narudžba. Vanjski se poticaj osvaja i pripitomljuje. Zato valjda ni kod nas (BB&RI) nema čistih oblika (fuj!...), ima samo hibrida. (...) Pozu ne određujemo sami, sagovornik (naručilac, intercesseur, poticaj) je saučesnik. (Isto: 93)

Prepiska kao otkrivanje srodnih duša oslikava nesigurnost autora/ke u postojanje čitalačkog odgovora, publike koja će reagovati na ono što imaju da kažu, u svojim drugim knjigama. Ukoliko sagledamo situaciju samo nekoliko godina unapred, videćemo da su itekako bili u pravu predviđajući da se njihovi pogledi na kulturu i društvo razilaze s većinskom publikom, budući da su oboje postali *persona non grata* u vreme rata u Jugoslaviji. Hibridna forma o kojoj R. Iveković piše, još jedan je otklon od jednostavnih ili čistih oblika, podložnih instrumentalizaciji, dok nečisti oblici i nered „prevršuju meru i prelaze granice“ (Isto: 186). Međusobno čitanje, stoga, ne zadržava se na planu prepiske: na početku knjige Bogdanović se

osvrće na knjigu *Druga Indija* Rade Iveković, dok u odeljku „Slatki mali pitagorejci“ ona prilaže svojevrstan prikaz njegove knjige *Zaludna mistrija* (1984), hibridni, duhoviti esej koji neprestano komično upućuje na skrivene opasnosti raznih aspekata knjige, u parodiji nekog kulturnog komesara. Zahvaljujući se na njenoj „sumanuto umnoj i pluri-logičnoj tekstini“ koja ide „svima njima na glave, na mnoge glavoumne glavo-glavnje(ve) našeg pravoglavlja“ (Iveković, Bogdanović, 1986: 78), Bogdanović zaključuje da se ona dopisala u njegovoj knjizi, jer je u njoj ostavljena ta mogućnost, odnosno nezabavljena zadnja vrata.

Poput intrige i izneveravanja poverenja koje daju dinamiku epistolarnom romanu, autori *Eeja* kreiraju jednu konfliktnu epizodu, u odeljku „Dvopisna škola“, koja se odnosi na zajedničko pisanje knjige. Naime, Rada Iveković piše kako je u NIN-u od 18.8.1982, na 33. strani, naišla na najavu kako će sledećih meseci izaći njihova zajednička knjiga pod naslovom „Prskanje (gradskog) jezgra u zatvorenim sistemima“, i ljuti se na njega što u njeno ime daje takva neosnovana obećanja i uvaljuje je u glasine. Intriga ima svoje ključeve koje čitalac prati i detektuje nepouzdanost naracije: jedan je sam naslov knjige, a drugi datum izlaska navodne najave, jer NIN od tog datuma ne postoji a i već smo videli u kojem vremenskom periodu se prepiska odvija. Sveprisutni metatekstualni plan stalno iznova osvešćuje čitalačku ulogu u stvaranju značenja. Tema pisanja zajedničke knjige neprestano se vraća: Rada Iveković ističe da se od papazjanije njegovih „pretencioznih tlapnji“ i njenih „nedoobrazloženih antiteza“ ne može sastaviti nikakva ozbiljna ni zanimljiva knjiga. Iako su njeni argumenti u „izlivu ljutnje“ komični, oni su srodni društvenoj kritici koju je iznela u dopisivanju jednog od Bogdanovićevih pisama s početka, usmerenoj ka dominantnim normama ponašanja, zabranama, striktnom vaspitanju i disciplinovanju, osobito žena.<sup>3</sup> I ovde kao svoje iznosi oveštale, malograđanske primedbe kakve izaziva svaki ekscentrik, umetnik, koji se ne uklapa u uzuse razmišljanja i ponašanja represivne većine.

Ponašate se kao razmažena zvijezda Show Businessa (a zamalo da Vam i ja nasjednem) koja, eto, ima još jedan kapric, a to je da lansira u svoju orbitu jednu osobu iz drugog kruga (moju malenkost) i da time prikupi aplauz, kao krotitelj majmuna. Srećom, prošla su vremena kada su se na sličan način „upropaštavale“ gospođice iz finih porodica, što ja uostalom i nisam, pa me u tom smislu Vaš

<sup>3</sup> Up. odlomak: „CURICA NE SJEDI RAŠIRENIH NOGU. KAKO SI SE TO NALAKTILA? LAKTOVI SE NE STAVLJAJU NA STOL. NE SRČI KAD JEDEŠ ČORBU. KAKO SE ZOVEŠ? KAKO SE ZOVEŠ? A KAKO SE KAŽE? KAŽI HVALA. KAŽI MOLIM. KAŽI DOVIĐENJA. POZDRAVI PRISTOJNO. NE KAŽI DOVIĐENJA, KAŽI ZDRAVO. ŽENA SE POZDRAVLJA PRVA. ŽENA SE POZDRAVLJA POSLJEDNJA...“ (Iveković, Bogdanović, 1986: 20).



pokušaj senzacionalističkog prikupljanja pažnje ne pogađa. (...) Prestanite da se kočoperite, sagledajte svoj položaj, nemojte zloupotrebljavati činjenicu što sjedite na više stolica, prestanite da inadžijski gačete i živčanite, pristanite na malo ljudske mjere, malo skromnosti: niste Vi (a ni ja) u središtu Svemira. Ozbiljni pisci šute, pišu, rade svoj posao, imaju posla s izdavačima. (Iveković, Bogdanović, 1986: 101)

Tirada se završava njenom izjavom da je sa dopisivanjem gotovo. Naravno, ono ne samo da se ne završava, već posle Bogdanovićevih pisama Rada Iveković uzvraća „prikazom“ njihove najavljene knjige koju će 1988. objaviti izdavač „Knjiga budućnosti“. Prikaz se pripisuje Piteru Džonu Piteru Džonsonu, tako da se u prepisku uvodi i pseudoautor. Kao i u epistolarnom romanu, jedan deo „radnje“ ostaje nepoznat, nesadržan u pismima, pa tako ne saznajemo kako se od fingirane ljutnje došlo do prikaza, a epizoda s najavljenom zajedničkom knjigom omogućava autorima da subvertiraju dominantne aspekte književnog delovanja i književnog polja. S obzirom na to da su književnici odigrali izuzetno važne uloge u porastu nacionalizma i potonjem raspadu Jugoslavije (up. Vahtel, 2001), figura ozbiljnog pisca nije nimalo naivna. Neumereni, razmaženi, inadžijski pisci nepoželjni su jer su izvan kontrole i predvidljivih tokova moći.

Napokon, posle niza metatekstualnih epizoda,<sup>4</sup> koje čitaoca podsećaju da čita ne samo pismo nego i knjigu, okosnica prepiske u poslednja četiri odeljka postaje upravo pisanje knjige. U „Knjizi bez naslova“ autori pišu o ovom „udruživanju rada“, dok Bogdanović u svom pismu uspostavlja dvanaest načela pisanja knjige, koja insistiraju na neobaveznosti, neorganizovanosti, ludičkom, samostrukturišućem karakteru buduće knjige. Prva dva načela glase da ne sme biti nikakvih načela i nikakvog plana, a za početak nema ni naslova, dok načelo broj četiri nalaže da knjiga „ne mora uopšte biti ni knjiga“ (Iveković, Bogdanović, 1986: 46). Kada skrene pažnju na to da pisanje ne bi trebalo da oduzima više vremena no pisanje „ovih pisama“, Bogdanović pita: „Zar vam nije palo na pamet da mi već pišemo neku, ne baš sasvim nezanimljivu knjigu?“ (Isto: 146). Pisanje treba da predstavlja uživanje i da se, kao igra, prekida čim dosadi, jer knjiga ne mora biti dovršena, do kraja dopisana. Ovo uživanje u tekstu, sasvim bartovski, podrazumeva izmenjivost pozicija pisca i čitaoca – na više ravni – te permanentan rad u tekstu koji je otvoren i semantički neodređen. Kada u odeljku „Naslovi bez knjiga“ Bogdanović opisuje pregovaranje o pisanju knjige, određuje ga kao podvaljivanje, namamljivanje, prljenje mašte, višestruko odbijanje a ipak pristajanje, dakle diskursom zavođenja. U ovoj posvećenosti uživanju u tekstu, Rada Iveković pobraja

<sup>4</sup> U jednom pismu Rada Iveković detaljno i ironično objašnjava Bogdanoviću kako da ode u poštu, odabere kovertu i markicu i pošalje pismo.

reči koje voli, „slobodne naslove“, naslove bez knjige ili knjige-u-mogućnosti. „Takve knjige samo sijevnu, u vremenu kraćem od preskoka najmanje kazaljke na svijetu“ (Isto: 157). Knjiga u mogućnosti dozvoljava da se čita na bilo koji način, u njoj i pisac i čitalac mogu šta god požele, a da se njihov odnos ne dovede u pitanje. Zato pitanje čitanja i čitaoca, koje je u književnoj teoriji sedamdesetih godina XX veka zauzelo presudno mesto, u *Eejima* iskrsava i u propitivanjima žanra i u konkretnim demonstracijama interpretacije, gde se „naglašavaju ne samo ograničenja koje tekst nameće, već i načini na koji čitaočeva priroda, interesovanja i ciljevi delimično određuju pretpostavke koje prave u vezi sa tekstovima, pitanja koja im postavljaju, odgovore koje formulišu“ (Prince, 2014: 750).

Kroz referisanja na nauku i književno polje, autori skreću pažnju na „institucionalne strukture unutar kojih pojedinac čuje iskaze kao već organizovane spram izvesnih pretpostavljenih svrha i ciljeva“ (Fish, 1980: 306). Poslednji odeljak „Digrafija ili dijagrafija“ usložnjava ovu igru s implicitnim čitaocem, raznorodnim označiteljskim praksama, naraterom, ali i stvarnim čitaocem, tako što se autori „udvajaju“, pišu samima sebi, zauzimaju mesto svog korespondenta ili pišu oboma („Draga Rado i dragi Bogdane“), sve dok se ne pomešaju rodni markeri, jezički standardi, stilska obeležja.

Razume se, najsrećniji bih bio (a to je valjda i pravi smisao dogovora, tako sam ga bar shvatio) da osetim u sebi vašu polovinu, i da, doista postanem pola-bogdan-pola-rada, ali sada najednom shvatam da Rada koju mi šaljete, samo nominalno zastupa vaše gospodstvo, a vi, posežete za jednim beznačajnim delićem moje ličnosti, i da iz mene izdvajate i preuzimate nekog sasvim beznačajnog Bogdančića, koji me ni u kom slučaju (u neposrednoj blizini vaše nepobitne sjajnosti), ne bi nikako mogao zastupati onako kako bih ja to želeo i hteo... (Iveković, Bogdanović, 1986: 182)

Autori istovremeno poučavaju čitaoca njegovoj moći i otvaraju pitanje instrumentalizacije književnosti u jugoslovenskoj kulturi. Plediraju za hibridnu, divlju misao, nečiste oblike, za „slobodno lutanje-zujanje, za neobavezno dangubljenje daleko od glavnog, pravog puta („Istine“), daleko od opsesije napretkom, od komunitarnih utopija potkrepljenih sigurnim ubeđenjima o pravičnosti i ispravnosti“ (Isto: 185). U tom smislu, epistolarni eseji ne demonstriraju samo poetičko-stilsku igru, već se pokazuju kao manifest opiranja „istini“, ozbiljnosti i upotrebi, nalog i samim autorima (intelektualcima) da neprestano preispituju perspektive iz kojih je njihove glasove moguće čuti i strukture moći koje su na delu u književnim konceptima i normama. I tu Rada Iveković pokazuje da igra ni na koji način ne izmiče političkom i figuriše u nekoj

postmodernističkoj samodovoljnosti:

Pridružujem(o) se vašoj DEKLARACIJI O NEREDU POD NEBESIMA i rado je potpisujemo. U jeziku to znači: nećemo lektore, nećemo da nam „čiste“ jezik, pismo, da nam određuju opštinske, republičke, planetarne, galaktičke, sintaktičke, morfološke, stilske, polne ni ostale razlike (hvala na pitanju, dobro su). Pisaćemo radićemo mislićemo volećemo se hibridno međurepublički međugradski = interurban i interflora intermezzo i interface, äko, polako, täko, ili nikako. Smrt gramatičarima, sloboda slobodi. (Isto)

Knjiga *Eeji*, pored svega što nominalno jeste – pismo, esej, koautorski poduhvat – pokazuje se i kao autopoeitički, manifestni tekst. Svojim postupcima, ona proizlazi iz neoavangardnih stvaralačkih praksi, ali kontekstualno već upućuje na društvene promene koje će voditi raspadu Jugoslavije. U njemu će pisci i intelektualci odigrati značajnu ulogu, kao što je to bilo i u objavi Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika iz 1967. godine, na koju R. Iveković možda aludira, ali, mnogo aktuelnije, u Memorandumu SANU iz 1986. Neki postupci u *Eejima* mogu se čitati i u svetlu medijskih manipulacija javnim mnjenjem i nepouzdanosti informacija koje dolaze s pozicija moći. Bogdanovićeva napomena o provociranju „glavoumnih glavo-glavnje(va) našeg pravoglavlja“, iako u šaljivom kontekstu, sasvim je realna svest na jednom drugom planu, tako da se kulturna klima međurepubličkog trvenja, verbalnih delikata i nacionalno-mitskih narativa oseti među redovima ovih pisama kao aktuelna represija nad jezikom i mišljenjem. Svojim potonjim antiratnim delovanjem oboje autora pokazali su kontinuitet ovog angažmana i dosledno opredeljenje za alternativne kulturne vrednosti u vreme ratnih sukoba i krize, prekida komunikacije i nacionalističkih književnih reinvecija.

Sonja Veselinović

*EEJI*, CORRESPONDENCE BY RADA IVEKOVIĆ AND BOGDAN BOGDANOVIĆ:  
SUBVERSIVE POTENTIAL OF A HYBRID, MULTIPERSPECTIVE TEXT

#### Summary

The paper examines the correspondence *Eeji* of Rada Iveković and Bogdan Bogdanović in light of epistolary conventions and techniques, current theoretical subjects, and specific relations within the literary field. These epistolary essays point to the epistolary tradition and features such as the particularity of the I-you relation, confidentiality, the role of the reader, misunderstanding, and ellipsis. Paratexts, metatexts, wordplay, and unreliable narration consistently subvert the dominant representation of the author's authority and intention. The

authors advocate for a hybrid, open text as a way of resisting „truth,“ seriousness, and the instrumentalization of literature. Given the complex relationships within the Yugoslav literary field at the time, this correspondence emphasizes that intellectuals must constantly reconsider the perspectives from which they speak and the power structures at work in literary concepts and norms.

**Keywords:** epistolarity, discourse, reader, authorial intention, open text, literary field, Yugoslav literature, metatextuality.

## LITERATURA

- Altman, J. G. (1982). *Epistolarity: Approaches to a Form*. Ohio State University, Columbus.
- Đilas, M. (2015). *Prostori reprezentacije moći alternativnih kulturnih praksi u Jugoslaviji od 1945. do 1980. godine: doktorska disertacija*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka.
- Fish, S. (1980). *Is There a Text in This Class?: The Authority of Interpretive Communities*. Harvard University Press.
- Iveković, R.—Bogdanović, B. (1985). *De gušteribus*. Beograd: B. Bogdanović, M. Dramićanin.
- Iveković, R.—Bogdanović, B. (1986). *Eeji: epistolarni eseji*. Beograd: Prosveta.
- Iveković, R. (1988). *Sporost-oporost*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- MacArthur, E. J. (1990). *Extravagant Narratives: Closure and Dynamics in the Epistolary Form*. Princeton University Press.
- Prince, G. (2014). Reader. In: Hühn P, Meister J. C, Pier J. and W. Schmid (eds.). *Handbook of Narratology*. Vol. 1. De Gruyter. 743–755.
- Schuh, R. (2018). Enveloped in Epistolary Illusion. The Aesthetics of Reading and Writing Letters in Selected Short Stories by Alice Munro. In: Löschnigg, M. and R. Schuh (eds.). *The Epistolary Renaissance: A Critical Approach to Contemporary Letter Narratives in Anglophone Fiction*. De Gruyter. 73–89.
- Vahtel, E. B. (2001). *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*. Prev. I. Radosavljević. Beograd: Stubovi kulture.
- Veselinović, S. (2023). Književnice kao antiratne aktivistkinje: prepiska *Vjetar ide na jug i obrće se na sjever*. 52. naučni sastanak slavista u Vukove dane. Beograd: Filološki fakultet, Međunarodni slavistički centar. 303–312.